

INTERSTEDELIJK
STUDENTEN OVERLEG

Analyse Studentenwelzijn

Een analyse van bestaande databronnen over studentenwelzijn in het hoger onderwijs

November | 2019

Interstedelijk Studenten Overleg

Contactgegevens
☎ +31 (0)30 23 02 666
🌐 www.iso.nl
✉ iso@iso.nl

Bezoekadres
📍 Bemuurde Weerd O.Z. 1
3514 AN Utrecht

Social Media
📷 [f](#) [t](#) [in](#)

Inhoud

1.	Inleiding.....	2
2.	Omschrijving datagroep.....	3
	2.1 Verdeling hbo-WO.....	3
	2.2 Verdeling man-vrouw	3
	2.3. Verdeling regio	3
	2.4. Verdeling jaartallen.....	3
3.	Beperking gebruikte data	4
4.	Gevonden resultaten	5
	4.1 De relatie tussen (prestatie)druk en stress	5
	4.2 Ongezonde stress	6
	4.3 Psychische problemen.....	6
	4.4 Ontwikkelingen	7
	4.5. Gevolgen psychische problemen	7
5.	Hoe nu verder?	9

1. Inleiding

De afgelopen jaren is het welzijn van studenten steeds groter onderwerp van discussie geworden. Onderzoeken zoals die bij hogeschool Windesheim gaven reden tot zorgen. 68,9% van de ondervraagde studenten ervoer hoge tot zeer hoge druk en maar liefst een kwart van de studenten had last van burn-out klachten.¹ Hoewel er van vele kanten zorgen werden geuit, was er ook kritiek. Zo zouden de klachten bij hun leeftijd en levensfase horen, maar zou ook het onderzoek niet representatief zijn². Logisch, als er slechts bij één instelling een onderzoek wordt afgenomen. Maar niet alleen op Hogeschool Windesheim werd onderzoek gedaan naar het welzijn van studenten, ook instellingen zoals Hogeschool Inholland en de Radboud Universiteit deden op hun beurt onderzoek naar het welzijn van hun studenten. Stuk voor stuk onderzoeken waaruit naar voren kwam dat de druk op studenten hoog is en veel studenten psychische problemen ervaren. Maar elk onderzoek was weer toegespitst op zijn eigen doelgroep en in elk onderzoek werden andere vragen gesteld, waardoor het onmogelijk was om conclusies te trekken over alle studenten aan het hogere onderwijs.

In maart 2019 stemde de Tweede Kamer daarom in met een motie voor een landelijk kwantitatief onderzoek naar studentenwelzijn.³ Dit onderzoek heeft als doel het in kaart brengen van de stand van zaken van het welzijn van studenten, en het achterhalen van factoren die dit welzijn beïnvloeden. De uitkomsten van dit onderzoek worden eind 2020 door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) verwacht. In een kamerbrief laat minister van Engelshoven weten nieuwe inzichten af te wachten tot zij overgaat op het treffen van maatregelen⁴. Het ISO is teleurgesteld in deze reactie. Wij zien in deze reactie en vaker geldende tendens: slechts als zwart op wit staat dat iemand verantwoordelijk is, is iemand bereid die verantwoordelijkheid te nemen. Deze opvatting lijkt in de praktijk door veel actoren te worden gedeeld, van de politiek tot aan onderwijsinstellingen.

Het ISO deelt deze opvatting niet. Wanneer er zo veel signalen zijn over de ernst van het welzijn van studenten zou dat reden genoeg moeten zijn om verantwoordelijkheid te nemen. Maar omdat dat helaas in de praktijk niet genoeg blijkt te zijn hebben wij deze analyse uitgevoerd. Wij hebben 18 bronnen geanalyseerd en hebben identieke parameters samengevoegd waardoor we uitspraken kunnen doen over veel grotere aantallen dan onderzoeken voorheen deden¹. Wij hopen middels deze analyse een beter en representatiever beeld te schetsen van het welzijn van studenten. We hopen daarmee instelling, politici, zorgverleners en studenten zelf, wakker te schudden en het probleem te laten zien, en ze samen te laten nadenken over het verbeteren van de situatie. Om daarmee te helpen bieden we daarom ook enkele aanbevelingen waarover het ISO graag met geïnteresseerden in gesprek gaat om te zien hoe hier beleid op gevormd kan worden. Want als je pleit voor een integrale aanpak, laten we dan ook al onze krachten bundelen - wij zijn in ieder geval bereid om onze verantwoordelijkheid te dragen!

---

¹ <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/04/07/kwart-van-de-studenten-heeft-burn-outklachten-a1598568>

² <https://www.trouw.nl/nieuws/studenten-massaal-opgebrand-dat-valt-reuze-mee~bc2820e1/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.nl%2F>

³ <https://www.iso.nl/2019/03/de-tweede-kamer-roept-op-tot-een-landelijk-onderzoek-naar-studentenwelzijn/>

⁴ <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/08/30/kamerbrief-met-reactie-op-verslag-schriftelijk-overleg-rivm-onderzoek-mentale-gezondheid-jongeren>

2. Omschrijving datagroep

Er zijn veel verschillende databronnen te vinden waarin aandacht wordt besteed aan het welzijn van studenten. Om een kwalitatieve, relevante analyse te kunnen doen hebben wij de volgende criteria opgesteld voor de te gebruiken databronnen:

1. De respondenten dienen studenten te zijn uit het hoger onderwijs, dus zowel het hbo als wo, en zowel bachelor als master.
2. De studenten dienen te studeren aan een instelling in Nederland, maar hoeven niet Nederlands te zijn.
3. De onderzoeken dienen hooguit vijf jaar geleden te zijn gepubliceerd.
4. De onderzoeken zijn betrouwbaar. Ze zijn door onderzoeksinstanties uitgevoerd of begeleid.
5. Bij herhaalde onderzoeken wordt alleen gebruik gemaakt van de laatste versie.

Met inachtneming van bovenstaande criteria hebben we een totaal van 18 databronnen (bijlage 1) kunnen gebruiken voor onze analyse. De 18 databronnen hebben gezamenlijk 52.956 respondenten.

2.1 Verdeling hbo-wo

Van de 18 databronnen spitsen er 5 zich toe op enkel hbo studenten en 5 op enkel wo studenten. De 8 overige databronnen bevatten informatie over zowel hbo als wo studenten. In niet alle bronnen wordt vermeld hoeveel procent van de studenten aan het hbo of aan het wo studeert. Uit de bronnen waarbij dit wel bekend is (met gezamenlijk 29.959 respondenten) studeert 54,1% aan het hbo en 45,9% aan het wo.

2.2 Verdeling man-vrouw

Net als bij de hbo-wo verdeling, is niet bij alle onderzoeken gemeten hoeveel procent van de respondenten man of vrouw is. Uit de bronnen waarbij dit wel bekend is (met gezamenlijk 35.808 respondenten) is 61,2% vrouw en 38,8% man.

2.3. Verdeling regio

De onderzoeken zijn in verschillende regio's afgenomen. 7 van de 18 onderzoeken zijn op nationaal niveau afgenomen. De overige onderzoeken richtten zich op een specifieke regio. 4 onderzoeken werden afgenomen in Zuid-Holland, 2 in Overijssel, 2 in Noord-Holland, 2 in Utrecht, 1 in Groningen en 1 in Gelderland.

2.4. Verdeling jaartallen

Ook zien we een spreiding in de jaartallen waarin de onderzoeken zijn gepubliceerd. Zo komt er 1 onderzoek uit 2014, 2 uit 2015, 3 uit 2016, 4 uit 2017, 3 uit 2018 en 5 uit 2019.

3. Beperking gebruikte data

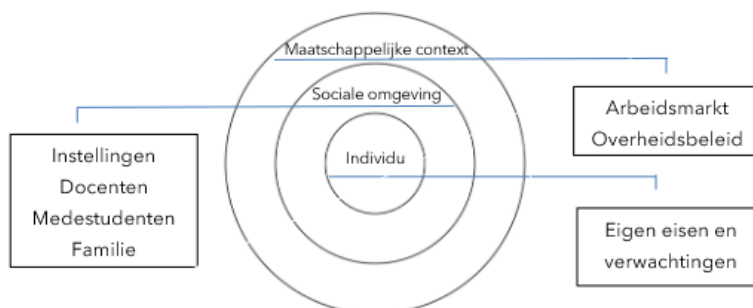
De gebruikte data kent enkele beperkingen. Allereerst kan niet worden geconcludeerd dat de 52.956 respondenten allemaal unieke respondenten zijn. Zo kan het bijvoorbeeld voorkomen dat een student aan meerdere onderzoeken heeft deelgenomen, waardoor deze data dubbel voorkomt in de database. We vermoeden echter dat deze kans erg klein is gezien de verschillende doelgroepen en jaartallen van de 18 onderzoeken. Mocht dit wel het geval zijn dan zal het waarschijnlijk over een zeer klein aantal gaan en zal het aantal unieke respondenten alsnog erg hoog zijn.

Ten tweede is de groep respondenten niet representatief. De respondenten zijn op kenmerken zoals geslacht, regio en opleiding niet representatief voor de gehele populatie studenten aan het hogere onderwijs. Omdat er wel een grote variatie zit in de doelgroepen van de onderzoeken en er met een groot aantal respondenten wordt gewerkt, zijn we wel van mening dat gevonden resultaten een breed beeld schetsen van de situatie. Echter kunnen er geen conclusies worden getrokken die betrekking hebben op alle studenten aan het hoger onderwijs in Nederland.

4. Gevonden resultaten

4.1 De relatie tussen (prestatie)druk en stress

De termen druk en stress worden vaak in één adem gebruikt, maar het zijn twee aparte fenomenen. Zoals meermaals wordt benadrukt in het publieke debat over studentenwelzijn is het belangrijk duidelijke en feitelijk correcte terminologieën te hanteren, daarom kijken we hier eerst naar verschillen en verbanden tussen druk en stress. Simpel gezegd is druk de actie en stress de (eventuele) reactie. Druk is iets wat iemand ervaart of wordt opgelegd vanuit een bepaalde factor. We maken hierbij onderscheid tussen drie niveaus van waaruit deze druk kan ontstaan (zie figuur 1): het individu (bijv. verwachtingen van de student zelf), de fysieke of sociale omgeving (bijv. druk vanuit ouders), en de maatschappelijke context (bijv. druk vanuit de arbeidsmarkt). Hoe deze druk wordt ervaren verschilt per persoon. Waar de één beter presteert onder druk, resulteert het bij een ander in een belemmerende hoeveelheid stress. Stress is een oeroude reactie op de druk die we ervaren en in bepaalde mate is deze stress positief. Stress maakt ons alerter en energiever, en helpt ons met het afhandelen van wat ons stress oplevert. Echter, bij een te grote hoeveelheid en/of frequentie heeft stress juist negatieve effecten zoals concentratieproblemen en vermoeidheid. Wanneer stress in een te grote mate aanwezig is, gaat deze dus eigenlijk aan zijn doel voorbij: het belemmert het presteren. Naast het feit dat te veel stress dus disfunctioneel is, is het ook ongezond. Wanneer je te lang (of) onder een te grote hoeveelheid stress staat, is dit zowel fysiek als psychisch erg belastend.

Figuur 1: krachtenveld van druk creërende actoren

Terug naar het fenomeen (prestatie/studie) druk. Betekent dat dan dat druk op zichzelf niet zo erg is en niet zo veel zegt? Zeker niet. Want hoe meer studenten vaak en veel druk ervaren, hoe groter de kans dat deze druk zich omzet in die stress - die erg negatieve effecten kan hebben. Een hoog percentage studenten dat onder veel druk staat is daarom zeker wel reden tot zorgen. Als we naar de cijfers kijken is het aantal studenten dat onder grote hoeveelheid druk staat inderdaad zorgwekkend. Maar liefst 70,69% van de ondervraagde studenten geeft aan vaak tot zeer vaak de druk te voelen om te presteren.⁵

⁵ Gebaseerd op onderzoeken van Hogeschool Windesheim, Hogeschool Inholland, de Groningerstudentenbond en 1V Jongerenpanel met in totaal 5.371 respondenten,

4.2 Ongezonde stress

Wanneer we kijken naar stress berekenen we dat maar liefst 57,09% van de ondervraagde studenten een ongezonde mate van stress ervaart.⁶ Hieronder verstaan we dat stress in een te hoge frequentie of hoeveelheid aanwezig is of het studenten in hun dagelijkse functioneren belemmert. We zien onder andere dat 54,26% van de ondervraagde respondenten aangeeft vaak tot altijd stress te ervaren⁷ en dat 55,34% door stress wordt belemmerd in het dagelijks functioneren.⁸ Wanneer stress langdurig aanhoudt, kan er een burn-out ontstaan. We zien dat 52,98% van de ondervraagde respondenten al burn-out klachten zoals emotionele uitputting of distantie⁹ ervaart¹⁰ en 15,39% een serieus risico loopt op een burn-out¹¹.

4.3 Psychische problemen

Burn-out klachten en burn-outs vinden altijd hun oorsprong in te veel en te lang aanhoudende stress, in tegenstelling tot andere psychische klachten en aandoeningen. Hoewel stress een rol kan spelen in het ontstaan of de ontwikkeling van andere psychische klachten, kan dit ook door andere factoren komen zoals aanleg of omstandigheden. Los van de oorzaken hebben alle psychische klachten één ding gemeen: ze zijn ontzettend vervelend voor de persoon in kwestie. We berekenen dat maar liefst 34,22% van de ondervraagde studenten gebukt gaat onder psychisch gerelateerde klachten.¹² Hieronder verstaan we onder andere concentratieproblemen (31,43%¹³), faalangst (22,78%¹⁴) en depressie (9,18%¹⁵), maar ook suïcidaliteit. Berekeningen tonen aan dat een zorgwekkende 8,47% van de ondervraagde studenten een risico loopt op het plegen van zelfmoord.¹⁶

---

⁶ Gebaseerd op onderzoeken van de Radboud Universiteit, AISS, Groene Gezonde Studenten, VSSD, Hogeschool Inholland en 1V Jongerenpanel, met in totaal 8.968 respondenten

⁷ Gebaseerd op onderzoeken van Hogeschool Inholland, de Radboud Universiteit, AISS en Groene Gezonde Studenten met in totaal 6.765 respondenten

⁸ Gebaseerd op onderzoeken van Hogeschool Inholland en 1V Jongerenpanel met in totaal 1.686 respondenten.

⁹ https://www.researchgate.net/publication/277816643_The_Maslach_Burnout_Inventory_Manual

¹⁰ Gebaseerd op onderzoeken van Hogeschool Windesheim, de Geneeskundestudent, ISO en het 1V Jongerenpanel met in totaal 6.436 respondenten.

¹¹ Gebaseerd op onderzoeken van de Geneeskundestudent, faculteit Diergeneeskunde UU en Hogeschool Inholland met in totaal 3.489 respondenten.

¹² Gebaseerd op onderzoeken van AISS< Hogeschool Windesheim, Hogeschool Rotterdam, UTwente, de Studentengezondheidstest, Hanze Hogeschool, de Geneeskundestudent, ISO, 1V Jongerenpanel, Faculteit Diergeneeskunde UU en Hogeschool Inholland, met in totaal 24.629 respondenten.

¹³ Gebaseerd op onderzoeken van Huisartsen Amsterdam en Hanze Hogeschool met in totaal 7.901 respondenten.

¹⁴ Gebaseerd op onderzoeken van Hogeschool Inholland en Huisartsen Amsterdam met in totaal 5.576 respondenten.

¹⁵ Gebaseerd op onderzoeken van Hogeschool Inholland, Profielen en UTwente met in totaal 7.668 respondenten.

¹⁶ Gebaseerd op onderzoeken van Hogeschool Windesheim, de Studentengezondheidstest en Hogeschool Rotterdam, met in totaal 14.090 respondenten.

4.4 Ontwikkelingen

Bovengenoemde cijfers zijn gebaseerd op onderzoeken die maximaal vijf jaar geleden zijn gepubliceerd. Er is veel discussie rondom de ontwikkelingen van het welzijn van studenten. Hoewel we bijvoorbeeld zien dat het aantal studenten aan de Hogeschool Windesheim dat de studiedruk als hoog ervaart in 2017 met bijna 7% steeg ten opzichte van 2016, kunnen we aan de hand van deze cijfers niet stellen dat er sprake is van een maatschappelijke ontwikkeling. Wat wel helpt een duidelijker beeld te schetsen van een eventuele maatschappelijke ontwikkeling is 'De Grote Studiedrukenquête'. Dit onderzoek werd in 2012 afgenomen op 15 hoger onderwijsinstellingen en kent 5.497 respondenten. Hoewel hierbij ook geen sprake is van een herhaalde, identieke meting geeft dit onderzoek vanwege haar bereik wel een algemener en representatiever beeld weer. In dit onderzoek werd onder andere gemeten hoeveel procent van de studenten veel stress ervaart: 39%. Wanneer we kijken naar onderzoeken die de afgelopen vijf jaar zijn afgenomen zien we dat gemiddeld 54,26% van de ondervraagde studenten aangeeft veel stress te ervaren¹⁷. Er is hierbij dus sprake van een toename van ruim 15 procentpunt.

Hoewel gericht onderzoek moet uitwijzen of er daadwerkelijk sprake is van verandering en welke factoren hierop van invloed zijn, is het feit dat dit percentage zo erg is toegenomen op zichzelf al reden tot zorgen. Zeker wanneer niet snel op deze risicofactoren wordt ingespeeld en deze percentages eventueel nog verder stijgen.

4.5. Gevolgen psychische problemen

Verschillende psychische problemen manifesteren zich logischerwijs ook op allerlei verschillende wijze. Maar één ding is duidelijk: ze hebben allemaal, stuk voor stuk, invloed op het leven van de persoon in kwestie. Maar het probleem rijkt vaak verder dan het leven van het student, want wanneer een student te maken heeft met psychische problemen, raakt dit vaak ook aan andere vlakken. Zo kunnen psychische problemen leiden tot uitval en uitloop of moet de student een beroep doen op gepaste zorg, waardoor psychische problematiek niet alleen een individueel maar een maatschappelijk probleem kan worden.

Om een duidelijk beeld te schetsen van de maatschappelijke gevolgen, kijken we naar de parameter risico op een burn-out. Zo zou 15,39% van de ondervraagde studenten het risico lopen op een burn-out omdat zij langdurig aan grote hoeveelheden stress worden blootgesteld¹⁸. Wanneer er geen maatregelen worden getroffen om deze stress te verlichten, is de kans dat deze studenten in een burn-out belanden erg groot. Maar wat heeft dit voor een gevolgen? Een burn-out heeft een groot effect op het leven van de student. De gemiddelde herstelperiode voor een burn-out bedraagt 8 maanden¹⁹, waarbij

---

¹⁷ Gebaseerd op onderzoeken van Hogeschool Inholland, Radboud Universiteit, AISS en Groene Gezonde Studenten met in totaal 6.765 respondenten.

¹⁸ Gebaseerd op onderzoeken van de Geneeskundestudent, faculteit Diergeneeskunde UU en Hogeschool Inholland met in totaal 3.489 respondenten.

¹⁹ <https://www.volkskrant.nl/de-gids/hoe-lang-duurt-een-burn-out-en-6-andere-praktische-vragen-over-ziek-melden~bf344d5d/>

de meeste studenten dan volledig uit de running zijn. Naast de emotionele last van een burn-out, leidt dit ook tot financiële last voor de student. Het nibud berekende dat studeren gemiddeld 1.044 euro per maand kost.²⁰ Een uitloop van 8 maanden kost een student dus circa 8.352 euro aan studiekosten. Hier zijn dan niet eens te gederfde inkomsten bij meegenomen, arbeidsinkomsten die een student misloopt omdat hij nog studeert in plaats van werkt.

Niet alleen de student draagt financiële lasten bij uitval, ook de onderwijsinstellingen. Zij ontvangen vanuit het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Onderwijs een vergoeding die deels gebaseerd is op studenten die nominaal studeren. Wanneer een student langer studeert, draait de onderwijsinstelling op voor de overige. Hoe hoog dit bedrag is verschilt per instelling en opleiding, maar ligt naar schatting rond de 7000 euro per student per jaar.²¹ Wanneer er minder uitval is onder studenten kan dit geld op een andere manier geïnvesteerd worden in het onderwijs!

Omdat het erg moeilijk is om zelf uit een burn-out te komen, zoeken veel mensen hulp. Deze vinden ze vaak bij de huisarts, de POH-Ggz of de GGZ. Er is weinig bekend over de medische kosten van een burn-out onder studenten, om dat het voorheen een aandoening was die vooral bij werkenden voorkwam. Voor hen wordt zorg bij een burn-out vaak (deels) gedekt door de werkgever, maar studenten hebben met hele andere omstandigheden te maken. Wat we wel met zekerheid kunnen stellen is dat het de vraag en druk op de zorg sterk vergroot. Dit is in de huidige maatschappij problematisch omdat de druk op de zorg en met name de GGZ al meerdere jaren erg hoog is²².

Net als bij burn-outs zie jij bij andere psychische problemen ook dat ze meer vlakken raken dan alleen het individu. Bij elke groep geldt dat wanneer zij worden geraakt door psychische problematiek, dit uiteindelijk de gehele maatschappij raakt. Wat maakt studenten dan anders dan andere bevolkingsgroepen? Bij studenten zijn er ontelbaar veel signalen uit metingen en onderzoeken maar ook vanuit studentpsychologen en huisartsen waaruit nu al blijkt dat het met een groot deel van de studenten niet goed gaat. Daarnaast zien we dat in vergelijking met het grootschalige onderzoek uit 2012 dat er een flinke toename is in de hoeveelheid stress die studenten ervaren. Omdat stress kan vaak een rol speelt in het ontstaan of de ontwikkeling van psychische problemen, is een hogere mate van stress dus problematisch. Zeker wanneer we zien dat er een stijging is in deze stress maar er geen maatregelen worden getroffen. Als het huidige klimaat leidt tot toenemende stress, hoever zal deze stress dan nog toenemen de komende jaren?

---

²⁰ <https://www.nibud.nl/consumenten/wat-kost-studeren/>

²¹ <https://nieuwscheckers.nl/nieuwscheckers/de-overheid-investeert-7000-euro-per-jaar-in-elke-student/>

²² <https://www.ad.nl/binnenland/geestelijke-gezondheidszorg-onder-druk-te-weinig-geld-te-weinig-personeel~ac7e6660/?referrer=https://www.google.com/>

5. Hoe nu verder?

Er wordt veel gespeculeerd over de oorzaak van de druk, stress en psychische problemen die studenten ervaren. Het is onmogelijk één oorzaak aan te wijzen voor deze druk en stress omdat het veelal een combinatie is van factoren en de druk en stress beleving voor elke student anders is. We zijn verheugd dat in het aankomende RIVM onderzoek aandacht wordt besteed aan het vinden van risico factoren die druk en stress versterken. Dit helpt immers om gericht beleid te voeren om deze druk en stress te verlichten. Minder verheugd zijn wij over het feit dat de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) dit onderzoek wil afwachten voor zij maatregelen zal treffen. Onze reactie daarop is tweeledig. Ten eerste en voornamelijk: de nood is hoog. Bovenstaande cijfers illustreren de ernst van het probleem. Is het moreel verantwoord om tot 2021 te wachten als er zoveel studenten met psychische klachten rondlopen? Ten tweede, we tasten inmiddels al niet meer volledig in het duister als het gaat om de oorzaken van deze druk en stress. Hoewel het RIVM onderzoek ons meer inzicht zal geven en zal helpen het meest effectieve beleid te ontwikkelen, zijn er al meermaals factoren aangehaald die druk en stress opleveren. En hoewel het ministerie van OCW daarin een grote rol speelt, zijn er nog meer actoren die verantwoordelijkheid dragen voor het welzijn van studenten.

Daarom pleiten wij voor een integrale aanpak waarbij alle actoren hun verantwoordelijkheid dragen. Het zou niet moeten gaan om het vormen van beleid omdat we niet om cijfers heen kunnen, het zou moeten gaan om omkijken naar elkaar. Het zou niet moeten gaan om het afwachten van een onderzoek dat verantwoordelijken aanwijst, als het gaat om het welzijn van mensen, zou iedereen die daar betrokken bij is zich automatisch verantwoordelijk moeten voelen. Omdat wij als studentenvertegenwoordigers ons ook verantwoordelijk voelen voor het welzijn van de studenten, hebben wij daarom nagedacht over enkele aanbevelingen die in onze optiek het welzijn van studenten zullen verbeteren. We kijken daarbij naar het individu, de arbeidsmarkt, het onderwijs en zorgverlening,

Individu

Allereerst draagt de student verantwoordelijkheid voor zijn of haar eigen welzijn. Hoe de student in elkaar steekt en met zijn of haar problemen omgaat is erg bepalend voor de mate waarin hij of zij psychische klachten ervaart. We zien bijvoorbeeld dat 50,00% van de studenten aangeeft hoge eisen aan zichzelf te stellen²³ en dat 49,00% vindt nuttig te moeten zijn.²⁴ We roepen studenten op om ambitieus te zijn maar realistisch naar zichzelf te kijken en verwachtingen hier op aan te passen. Ook roepen we ze op om bewust te reflecteren op hun eigen welzijn en hulp te zoeken indien nodig. Onderzoek toont aan dat er binnen instellingen erg veel hulpbronnen zijn voor studenten, maar dat deze vaak niet gevonden worden. Hoewel instellingen ook verantwoordelijkheid dragen voor deze hulpbronnen, moeten studenten hier ook zoveel mogelijk een pro-actieve houding aannemen.

---

²³ Gebaseerd op onderzoek van Hogeschool Inholland met 407 respondenten.

²⁴ Gebaseerd op onderzoek van het ISO met 563 respondenten.

Sociale omgeving

Volgens de cijfers blijkt een groot deel van de studenten te kampen met een vorm van psychische klachten. Veel mensen zijn zich er echter niet van bewust dat mensen in hun omgeving met psychische klachten rondlopen omdat dit veelal onzichtbare klachten zijn en er nog te vaak niet over wordt gepraat. Nog te vaak verschuilen we ons achter een masker en proberen we perfecte plaatjes te creëren - in het echt, en online. We roepen medestudenten, verenigingen, vrienden en familie op om meer naar elkaar om te kijken, om echter en opener te zijn, en om vaker het gesprek aan te gaan over mentaal welzijn.

Arbeidsmarkt

Ook voelen studenten druk vanuit de arbeidsmarkt. Studenten hebben steeds vaker de angst dat een diploma alleen niet genoeg is om aan een baan te komen. Zo geeft 77,00% aan de druk te ervaren om naast de studie iets te moeten doen voor het CV²⁵. We roepen de arbeidsmarkt op om verder te kijken dan een gemiddelde of CV. Neem de tijd en moeite om de persoon in zijn geheel te zien en schrap harde selectiecriteria die slechts een klein deel van de sollicitant weerspiegelen.

Onderwijsinstellingen

1. Onderwijs

67,64% van de studenten geeft aan stress te ervaren door zijn of haar studie²⁶. Dat stress ontstaat ten gevolge van studie zou kunnen komen door de studiedruk die op studenten ligt. 41% van de studenten ervaart deze druk namelijk als hoog tot zeer hoog.²⁷ Onderwijsinstellingen zetten steeds meer in op excellentie en een zes is ondermaats. Daarnaast moeten studenten zo snel mogelijk hun diploma halen, anders kost het de instellingen te veel geld. We roepen onderwijsinstellingen op om studenten onderwijs te geven dat bij hen past en niet van elke student te willen of verwachten dat hij of zij een excellente student wordt die nominaal en met een goede cijferlijst of honourstraject afstudeert. Maatwerk moet ook in verwachtingen de standaard worden.

2. Hulpvoorziening

Hoewel voorkomen beter is dan genezen, hebben veel studenten nu hulp nodig. Onderwijsinstellingen bieden vaak veel verschillende hulpbronnen aan, maar er blijkt toch ontevredenheid te zijn over de manier waarop dit is ingedeeld. Zo is er vaak te weinig bekend over de beschikbare hulpbronnen of sluit het aanbod niet aan op de vraag. Hieronder verstaan we dat er wel hulpbronnen beschikbaar zijn maar dit niet de bronnen zijn waar studenten behoefte aan hebben, of dat er meer studenten hulp willen dan waar de instelling in kan voorzien. Dit laatste zien we veel bij studentpsychologen waarbij de wachttijden steeds langer worden en er zelfs op meerdere onderwijsinstellingen een stop staat op de aanmeldingen. Wij roepen daarom de onderwijsinstellingen op om met hun medezeggenschap actief op zoek te gaan naar een manier om hun hulpaanbod succesvol

---

²⁵ Gebaseerd op onderzoek van 1V Jongerenpanel met 1.279 respondenten

²⁶ Gebaseerd op onderzoeken van het ISO en 1V Jongerenpanel met in totaal 1.842 respondenten.

²⁷ Gebaseerd op de Studentenmonitor met 19.747 respondenten

in te vullen en hun koepelorganisaties te gebruiken om kennis en *best practices* uit te wisselen.

Overheidsbeleid

1. Onderwijs

Veel onderwijsregelingen worden op nationaal niveau gemaakt. Vanuit het onderwijsbeleid zijn er enkele factoren die bijdragen aan druk en stress. Een voorbeeld hiervan is het leenstelsel. Van de studenten met een lening geeft 73,00% aan druk of stress te ervaren vanwege deze lening. Deze druk werkt door in het algehele welzijn van de studenten, lenende studenten ervaren namelijk 5% meer prestatiedruk en 11% meer druk om snel af te studeren dan studenten zonder lening.²⁸ Daarnaast werkt ook het BSA stress in de hand. Waar het BSA een goed middel kan zijn om studievoortgang te monitoren en vroegtijdig te signaleren of een student tegen moeilijkheden aanloopt, wordt het nog te vaak als controlemiddel gebruikt. Wij roepen de politiek op om het onderwijsstelsel te herzien naar een stelsel dat studenten weer de ruimte geeft te ontdekken wie ze zijn en wat ze willen, in plaats van een stelsel waarin van studenten wordt geacht dat zij zo snel mogelijk afstuderen.

2. Zorgbeleid

Veel studenten die hulp nodig hebben zoeken dit uiteindelijk bij de huisarts of de GGZ. Met de druk die op de zorg en met name de GGZ staat komt een student met ernstige problemen vaak op een wachtlijst terecht, waarna het tot wel enkele maanden kan duren voor iemand gepaste hulp krijgt. Wij roepen de politiek dan ook op om te kijken naar een zorgstelsel waarin studenten met psychische problemen de zorg krijgen die ze nodig hebben, en daar niet maanden op moeten wachten.

Concluderend is studentenwelzijn een complex vraagstuk waar helaas geen eenduidig antwoord op is. De alsmat toenemende druk en stress geeft reden om te vermoeden dat het welzijn van studenten de komende tijd alleen maar verder zal afnemen. Er is nu een gezamenlijke aanpak met gedeelde verantwoordelijkheid nodig om er voor te zorgen dat de situatie in ieder geval niet verslechtert. Er zijn veel studentenwelzijnsinitiatieven die positieve impact hebben gehad, maar een one-size-fits-all oplossing is er niet. Omdat elke instelling, opleiding en student anders is, is het belangrijk dat het dialoog wordt gestart tussen de studenten en andere partijen. Wij vanuit het ISO helpen hier als schakel graag aan mee en denken graag mee over mogelijke acties. Wij zijn in ieder geval bereid om onze verantwoordelijkheid te dragen binnen deze integrale aanpak - de bal ligt nu bij jullie!

---

²⁸ Gebaseerd op onderzoek van het ISO met 563 respondenten

6. Bijlagen

Bijlage 1: Informatie databronnen

In deze bijlage staan kenmerken van de 18 databronnen. De bronnen zijn in willekeurige volgorde genoteerd.

Uitgevoerd door/in opdracht van	Titel	Bron	Aantal resp.	Soort resp.	Jaartal	Regio
Hogeschool Windesheim	<i>Studieklimaat, gezondheid en studiesucces</i>	link	3.134	Studenten aan hogeschool Windesheim	2017	Overijssel
Hogeschool Inholland	<i>Studentenwelzijn</i>	link	407	Studenten aan Hogeschool Inholland	2018	Noord- en Zuid-Holland
De Groninger Studentenbond	<i>Studenten en Stress</i>	link	551	Studenten aan de Rijksuniversiteit Groningen en de Hanze Hogeschool	2017	Groningen
VSSD	-	link link	923	Studenten hoger onderwijs uit Delft	2019	Zuid-Holland
De Geneeskunde-student	<i>Burn-Out bij Nederlandse geneeskunde-studenten</i>	link	2.739	Geneeskunde-studenten uit het hele land	2015	Nationaal
Interstedelijk Studenten Overleg (ISO)	<i>Impact van leenstelsel op welbevinden studenten</i>	link	563	Studenten hoger onderwijs uit het hele land	2019	Nationaal
Radboud University	<i>Welzijn onder studenten: Radboud Cares</i>	link	4.634	Studenten aan de Radboud Universiteit	2018	Gelderland
1V Jongerenpanel	<i>Onderzoek 'Stress'</i>	link	1.279	Studenten hoger onderwijs uit het hele land	2014	Nationaal
Huisartsen Amsterdam	<i>Studenten-gezondheidstest</i>	link link	5.169	Studenten aan de Universiteit van Amsterdam en Hogeschool van Amsterdam	2016	Noord-Holland
ESN, LSVb, ISO	<i>Annual International Student Survey 2019</i>	link	1.002	Internationale studenten aan een hoger onderwijs instelling in Nederland	2019	Nationaal

Profielen	<i>Het grote HR (on)geluks-onderzoek</i>	link	5.787	Studenten aan de hogeschool van Rotterdam	2018	Zuid-Holland
Triodos Foundation en VU	<i>Groene Gezonde Studenten</i>	link	778	Universitaire studenten	2016	Nationaal
Trajectum	-	link	372	Studenten aan de hogeschool Utrecht	2017	Utrecht
Universiteit Twente	<i>Mental health, stress, and alcohol use among students</i>	link	1.474	Studenten aan de Universiteit Twente	2019	Overijssel
Hanze Hogeschool	<i>Move aHead project</i>	link	2.732	Studenten aan de Hanze Hogeschool	2019	Zuid-Holland
Nederlandse Vereniging voor Slaap/Waak Onderzoek (NSWO)	<i>Slaap en studeren</i>	link	1.378	Studenten hoger onderwijs uit het hele land	2016	Nationaal
Faculteit Diergeneeskunde UU	-	link	343	Masterstudenten Diergeneeskunde aan de Universiteit Utrecht	2017	Utrecht
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap	<i>Studentenmonitor</i>	link	19.747	Studenten hoger onderwijs uit het hele land	2015	Nationaal

Bijlage 2: Gebruikte data

In deze bijlage staat genoteerd welke data uit elke bron is gehaald en is toegevoegd aan de database. Genoemde databronnen bevatten vaak nog andere informatie, maar deze was niet relevant voor deze analyse en is daarom niet meegenomen.

Uitgevoerd door/in opdracht van	Gebruikte data
Hogeschool Windesheim	Vaak tot zeer vaak druk om te presteren: 68,90% Burn-out klachten: 25,00% Psychische problemen: 37,50% Risico suïcide: 18,20% Licht tot matige angst/depressie klachten: 38,90% Ernstige angst/depressie klachten: 14,40% Vindt dat de druk is toegenomen: 60,30%
Hogeschool Inholland	Vaak tot zeer vaak druk om te presteren: 44,00% Psychische problemen: 42,10% Vaak tot zeer vaak/altijd stress: 54,70% Risico burn-out: 14,20% Gemiddeld cijfer voor de ervaren stress: 6,6 Stelt hoge eisen aan zichzelf: 50,00% Stress belemmert mijn functioneren: 56,50% Depressie: 10,40% Angststoornis: 9,00% Faalangst: 7,60% Risico depressie: 21,40%
De Groninger Studentenbond	Vaak tot zeer vaak druk om te presteren: 72,00% Ik ervaar meer stress dan medestudenten: 40,00%
VSSD	Bovengemiddeld stressniveau: 80,10%
De Geneeskundestudent	Burn-out klachten: 61,37% Risico burn-out: 14,50%
ISO	Burn-out klachten: 43,00% Presteren gaat ten koste van andere dingen: 51,00% Ik heb het gevoel nuttig te moeten zijn: 49,00% Stress door studie: 85,00% Vermoeid: 45,00%
Radboud University	Vaak tot zeer vaak/altijd stress: 62,00%
1V Jongerenpanel	Vaak tot zeer vaak druk om te presteren: 83,00% Burn-out klachten: 55,00% Druk om naast de studie iets te moeten doen voor het CV: 77,00% Stress door studie: 60,00% Stress belemmert mij in mijn dagelijkse functioneren: 55,00%
Huisartsen Amsterdam	Risico suïcide: 8,60% Faalangst: 24,00% Concentratieproblemen: 29,00%
AISS	Psychische problemen: 40,20% Vaak tot zeer vaak/altijd stress: 43,80%
Profielen	Depressie: 7,10%

	Overwoog de afgelopen maand zelfmoord: 3,10%
Triodos Foundation en VU	Vaak tot zeer vaak/altijd stress: 42,00%
Trajectum	Is ongelukkig: 10,00%
Universiteit Twente	Depressie: 17,00% Angstproblemen: 35,50%
Hanze Hogeschool	Concentratieproblemen: 36,00%
NSWO	Vermoeid: 35,60%
Faculteit Diergeneeskunde UU	Risico burn-out: 24,00%
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap	De studiedruk is hoog of zeer hoog: 41,00%

Bijlage 3: Gewogen gemiddeldes

In deze bijlage staan de gewogen gemiddeldes van parameters die in verschillende onderzoeken zijn gemeten. Omdat niet alle onderzoeken een even groot aantal respondenten hebben kan niet zomaar het gemiddelde van een aantal scores worden genomen, maar dienen deze scores te worden herberekend naar het aandeel dat ze hebben in het totaal aantal respondenten.

Parameter	Aantal respondenten op parameter	Gewogen gemiddelde
Vaak tot zeer vaak druk om te presteren	5.371	70,69%
Burn-out klachten	6.436	52,98%
Psychische problemen	4.543	38,50%
Vaak tot zeer vaak/altijd stress	6.765	54,26%
Risico suicide	8.303	12,22%
Risico burn-out	3.489	15,39%
Stress belemmert mijn functioneren	1.686	55,34%
Depressie	7.668	9,18%
Faalangst	5.576	22,78%
Moeite met concentreren	7.901	31,43%
Vermoeidheid	1.941	38,33%

	n	Vaak tot zeer vaak druk om te presteren	aantal
Hogeschool Windesheim	3.134	68,90%	2.159
Hogeschool Inholland	407	44,00%	179
Groningerstudentenbond	551	72,00%	397
1V Jongerenpanel	1.279	83,00%	1.062
Totaal	5.371		3.797
			70,6944703 %

	n	Burn-out klachten	aantal
Hogeschool Windesheim	3.134	25,00%	784
De Geneeskundestudent	2.739	61,37%	1.681
ISO	563	43,00%	242
1V Jongerenpanel	1.279	55,00%	703
Totaal	6.436		3.410
			52,98321939 %

	n	Psychische problemen	aantal
Hogeschool Windesheim	3.134	37,50%	1.175
Hogeschool Inholland	407	42,10%	171
AISS	1.002	40,20%	403

Totaal	4.543		1.749
			38,49878935 %

	n	Vaak tot zeer vaak/altijd stress	Totaal
Hogeschool Inholland	407	54,70%	223
Radboud Universiteit	4.634	62,00%	2.706
AISS	1.002	43,80%	439
Triodos Foundation & VU	722	42,00%	303
Totaal	6.765		3.671
			54,2645972%

	n	Risico suïcide	Totaal
Hogeschool Windesheim	3.134	18,20%	570
Huisartsen Amsterdam	5.169	8,60%	445
Totaal	8.303		1.015
			12,2245%

	n	Risico burn-out	Totaal
De Geneeskundestudent	2.739	14,50%	397
Faculteit Diergeneeskunde UU	343	24,00%	82
Hogeschool Inholland	407	14,20%	58
Totaal	3.489		537
			15,39123%

	n	Stress door studie	Totaal
ISO	563	85,00%	479
1V Jongerenpanel	1.279	60,00%	767
Totaal	1.842		1.246
			67,64387%

	n	Stress belemmert mijn functioneren	Totaal
Hogeschool Inholland	407	56,50%	230
1V Jongerenpanel	1.279	55,00%	703
Totaal	1.686		933
			55,33808%

	n	Depressie	Totaal
Hogeschool Inholland	407	10,40%	42

Profielen	5.787	7,10%	411
UTwente	1.474	17,00%	251
Totaal	7.668		704
			9,181012%

	n	Faalangst	Totaal
Hogeschool Inholland	407	7,60%	29
Huisartsen Amsterdam	5.169	24,00%	1.241
Totaal	5.576		1.270
			22,77618%

	n	Moeite met concentreren	Totaal
Huisartsen Amsterdam	5.169	29,00%	1.499
Hanze Hogeschool	2.732	36,00%	984
Totaal	7.901		2.483
			31,4264%

	n	Vermoeidheid	Totaal
ISO	563	45,00%	253
NSWO	1.378	35,60%	491
Totaal	1.941		744
			38,33076%

Bijlage 4: Samengestelde schalen

In deze bijlage staan de berekeningen voor de samengestelde schalen. In de onderzoeken worden vaak parameters worden die op elkaar lijken of onder een zelfde categorie vallen.

In onderstaande tabellen staan de samengestelde schalen en welke parameters gebruikt zijn om deze schaal te maken. Achter sommige parameters staat een *, en deze parameters zijn ook niet terug te vinden in de berekening van de samengestelde schaal. Bij samengestelde schalen worden parameters samengevoegd en soms komt het voor dat binnen een onderzoek meerdere van die parameters worden onderzocht. Wanneer deze parameters zogenaamde "of-vragen" zijn, kunnen deze parameters worden gebruikt. Een voorbeeld zijn de parameters 'licht/matige depressie of angstklachten' en 'ernstige angst/depressie klachten', zoals gemeten door Hogeschool Windesheim. Een respondent kan niet onder beide categorieën vallen, dus elke parameter bevat unieke respondenten. Deze kunnen dus beide worden gebruikt. De n van dit onderzoek wordt wel maar eenmalig gebruikt.

Wanneer het echter gaat om zogenaamde "en-vragen" kunnen we niet uitsluiten dat er overlap is tussen de groep studenten. Zo is een parameter uit het onderzoek van de Hogeschool Rotterdam 'depressie', maar is er ook een parameter 'overwoog de afgelopen maand zelfmoord'. Omdat er overlap kan zijn tussen deze groepen, wordt alleen gerekend met de parameter met het hoogste percentage. Dit heeft tot gevolg dat sommige onderzoeken niet bij een parameter staan of sommige parameters helemaal niet meer in de berekening staan.

Het kan voorkomen dat respondenten die onder de lagere parameter vallen, niet onder de hogere parameter vallen. Daarom loop je het risico dat het gebruikte percentage lager is dan het aantal respondenten dat eigenlijk in de samengestelde schaal meegenomen zou moeten worden. De percentages van de samengestelde schalen zouden in werkelijkheid daarom zelfs nog iets hoger kunnen liggen.

Samengestelde schaal	Gebruikte parameters	Aantal respondenten op parameters	Gewogen gemiddelde
Psychische klachten	Psychische problemen Depressie Angstproblemen Ernstige angst/depressie klachten Licht tot matige angst/depressieklachten Concentratieproblemen Risico suïcide* Angststoornis* Faalangst* Risico depressie* Overwoog deze maand zelfmoord*	19.298	29,33%
Ongezonde stress	Vaak tot zeer vaak/altijd stress Bovengemiddeld stressniveau Stress belemmert mijn functioneren	8.968	57,09%
Psychische gerelateerde klachten	Psychische problemen Depressie Angstproblemen Concentratieproblemen Burn-out klachten Risico burn-out Stress belemmert mijn functioneren Risico suïcide* Angststoornis* Faalangst* Risico depressie* Overwoog deze maand zelfmoord*	24.629	34,22%
Risico suïcide	Risico suïcide Overwoog deze maand zelfmoord	14.090	8,47%

SG: Psychische klachten	n	%	Totaal
Psychische problemen			
Inholland	407	42,10%	171
AISS: Internationals	1.002	40,20%	403
Licht/matige depressie of angstklachten			
Windesheim	3.134	38,90%	1219
Ernstige angst/depressie klachten			
Windesheim		14,40%	451
Depressie			
Hogeschool Rotterdam (on)geluksonderzoek (2018)	5.787	7,10%	411
Angstproblemen			
UTwente	1.474	35,50%	523
Concentratieproblemen			
Studentengezondheidstest (2017)	5.169	29%	1499
Move aHead (Hanze) (2019)	2732	36%	984
Totaal	19.298		5.661
			29,33464608%

SG: Ongezonde stress	n	%	Totaal
Vaak tot zeer vaak/altijd stress			
Radboud Universiteit	4.635	62,00%	2.706
AISS	1.002	43,80%	439
Triodos Foundation & VU	722	42,00%	303
Bovengemiddeld stressniveau			
VSSD	923	80,10%	739
Stress belemmert mijn functioneren			
Hogeschool Inholland	407	56,50%	230
1V Jongerenpanel	1.279	55,00%	703
Totaal	8.968		5.120
			57,09188225%

SG: Psychisch gerelateerde klachten	n	%	Totaal
Psychische problemen			
AISS	1.002	40,20%	403
Licht/matige depressie of angstklachten			
Windesheim	3.134	38,90%	1219
Ernstige angst/depressie klachten			
Windesheim		14,40%	451

Depressie			
Profielen	5.787	7,10%	411
Angstproblemen			
UTwente	1.474	35,50%	523
Concentratieproblemen			
Huisartsen Amsterdam	5.169	29,00%	1.499
Hanze Hogeschool	2.732	36,00%	984
Burn-out klachten			
De Geneeskundestudent	2.739	61,37%	1.681
ISO	563	43,00%	242
1V Jongerenpanel	1.279	55,00%	703
Risico burn-out			
Faculteit Diergeneeskunde UU	343	24,00%	82
Stress belemmert mijn functioneren			
Hogeschool Inholland	407	56,50%	230
Totaal	24.629		8428
			34,21982216%

SG: Risico suïcide	n	%	Totaal
Risico suïcide			
Hogeschool Windesheim	3.134	18,20%	570
Huisartsen Amsterdam	5.169	8,60%	445
Overwoog de afgelopen maand zelfmoord			
Profielen	5.787	3,10%	179
Totaal	14.090		1.194
			8,474095103%

INTERSTEDELIJK
STUDENTEN OVERLEG

Auteur

Bas Litjens
Nina Ruijfkrook

Ontwerp

Michiel van Veluwen

Over het ISO

Het Interstedelijk Studenten Overleg (ISO) is de grootste landelijke studentenorganisatie van Nederland en behartigt de algemene belangen van bijna 750.000 studenten aan universiteiten en hogescholen. Het ISO is vaste gesprekspartner van onder andere het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, de politieke partijen en de koepels van universiteiten en hogescholen.

Interstedelijk Studenten Overleg

Contactgegevens

 +31 (0)30 23 02 666
 www.iso.nl
 iso@iso.nl

Bezoekadres

 Bemuurde Weerd O.Z. 1
3514 AN Utrecht

Social Media